

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94(477.74):334.716:644«1850/1900»

Л. М. Іваніченко

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ФАБРИК ТА ЗАВОДІВ ОДЕСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. У ГАЛУЗЯХ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Одеський національний політехнічний університет,
пр-т Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, Україна

Іваніченко Лілія Михайлівна, к. і. н., ст. викладач кафедри історії та етнографії України, e-mail: Lilija.istorik@gmail.com

АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене вивченню ролі та місця харчової промисловості в економіці міста Одеси другої половини ХІХ ст. На основі праць А. Скальковського та А. Шмідта, статистичних даних місцевих статистичних комітетів та інших джерел було досліджено причини становлення харчової промисловості міста, виявлено основні її галузі та проаналізовано динаміку їх діяльності. В праці також було показано залежність розвитку харчової промисловості міста Одеси від загального розвитку Херсонської губернії, Російської імперії, реформ, що впроваджувались в різних царинах суспільного життя, та загальних економічних циклів. Так, зокрема, було показано, що в другій половині ХІХ сторіччя відбувався розвиток великого машинного фабрично-заводського виробництва, впровадження у виробничі процеси використання парових двигунів, що стимулювало розвиток харчової промисловості Одеси. Найбільшу користь це принесло борошномельній, олійній та цукровій галузям. Додатково стимулювання іноземного капіталовкладення Російською імперією, експорту готової продукції морським транспортом за кордон та поширення її збуту в межах Російської імперії, будівництво залізничних шляхів Одеса — Паркани, Одеса — Київ, Тирасполь — Кишинів, лінії у напрямку на Волочиск зробили позитивний внесок в розвиток галузі в цілому. Це дозволило Одесі посісти друге місце серед промислових центрів губернії після Херсону. Розвиток харчової промисловості в Одесі позитивно вплинув

© Іваніченко Л. М., 2016

на сільське господарство місцевості, зокрема на вівчарство, скотарство, вирощування зернових та олійних культур, виноградарство та інші галузі. Зміни в економіці позначились і на змінах в якості розселення та структурі робочої сили.

Ключові слова: промислова революція; харчова промисловість; експорт; мануфактура; капіталовкладення.

Л. М. Іваніченко

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ФАБРИК И ЗАВОДОВ ОДЕССЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. В ОТРАСЛЯХ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Одесский национальный политехнический университет,
пр-т Шевченко, 1, г. Одесса, 65044, Украина

Иваніченко Лілія Михайлівна, к. и. н., ст. преподаватель кафедры истории и этнографии Украины, e-mail: Lilija.istorik@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Исследование посвящено изучению роли и места пищевой промышленности в экономике города Одессы второй половины XIX в. На основе работ А. Скальковского и А. Шмидта, статистических данных местных статистических комитетов и других источников были исследованы причины становления пищевой промышленности города, выявлены основные ее отрасли и проанализирована динамика их деятельности. В работе также была показана зависимость развития пищевой промышленности города Одессы от общего развития Херсонской губернии, Российской империи, реформ, которые внедрялись в различных областях общественной жизни, и общих экономических циклов. Так, в частности, было показано, что во второй половине XIX века происходило развитие крупного машинного фабрично-заводского производства, внедрение в производственные процессы использования паровых двигателей, которые стимулировали развитие пищевой промышленности Одессы. Наибольшую пользу это принесло мукомольной, маслобойной и сахарной отраслям. Дополнительно стимулирование иностранного капиталовложения Российской империей, экспорта готовой продукции морским транспортом за границу и распространение ее сбыта в пределах Российской империи, строительство железнодорожных путей Одесса — Парканы, Одесса — Киев, Тирасполь — Кишинев, линии в направлении на Волочиск внесли положительный вклад в развитие пищевой отрасли в целом. Это позволило Одессе занять второе место среди промышленных центров губернии

после Херсона. Развитие пищевой промышленности в Одессе положительно повлияло на сельское хозяйство местности, в частности на овцеводство, скотоводство, выращивание зерновых и масличных культур, виноградарство и другие отрасли. Перемены в экономике отразились и на изменениях качества расселения и структуре рабочей силы.

Ключевые слова: промышленная революция; пищевая промышленность; экспорт; мануфактура; капиталовложения.

L. M. Ivanichenko

ECONOMIC SITUATION IN FACTORIES AND PLANTS OF ODESSA IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY IN THE FOOD INDUSTRY

Odessa National Polytechnic University
Shevchenko Avenue, 1, Odessa, 65044, Ukraine

Ivanichenko Liliya Mykhaylivna, PhD in History, Senior Lecturer of the Department of History and Ethnography of Ukraine, e-mail: Liliya.istorik@gmail.com

ABSTRACT

Current research is devoted to the studying of the role and place of the food industry in the economy of Odessa of the second half of the XIX century. Based upon the works of A. Skalkovsky and A. Schmidt, statistics of local statistical offices and other sources, the reasons for the formation of food industry city were investigated, its main industries were found and the dynamics of their activity was analyzed. In the work, the dependence of food industry of Odessa on the overall development of the Kherson province, Russian Empire, the reforms implemented in different spheres of social life, and general economic cycles was shown. In particular, it was shown that in the second half of the XIX century the evolution of large machine factory production, the introduction of production processes using steam engines stimulated the development of the food industry of Odessa. The milling, creamery and sugar industries benefited from this the most. Additionally, stimulation of foreign investments in Russian Empire, export of finished products by the sea transport abroad and the spread of its sales within the Empire, the construction of railway routes Odessa-Zabory, Odessa-Kyiv, Tiraspol-Chisinau, in the direction in Volochisk made a positive contribution to the development of the industry as a whole. This allowed Odessa taking second place in the province after the industrial center of Kherson. The development of food industry in Odessa had a positive impact on agriculture, in particular on: sheep,

cattle, growing grains and oilseeds, wine, etc. The changes in the economy affected the changes in the settlement and the labor force.

Key words: industrial revolution; food processing; export; manufacture; investments.

Діяльність фабрично-заводської промисловості Одеси тривалий час не була успішною, через низку причин розвивалась занадто повільно і не займала належного місця в економічному житті міста.

60–70-ті рр. XIX ст. позначилися підйомом розвитку фабрик та заводів, їх кількісним зростанням та значними обсягами грошових оборотів від виробництва товарів.

Автор статті звертає увагу на передумови та основні причини становлення фабрично-заводської промисловості Одеси протягом другої половини XIX ст. Регіональні особливості економічного розвитку міста пов'язуються з процесами, що відбувалися на Півдні України в той час. Це частково відповідає на питання, чому в Одесі перебували в піднесенні ті чи інші види промисловості, на які припадала більша кількість фабрик та заводів. Зокрема, було показано, що галузі харчової промисловості на той час давали гарний прибуток.

Хронологічні межі дослідження зумовлені зміною в характеристиках харчових галузей фабрично-заводської промисловості Одеси та краю протягом другої половини XIX ст., а саме охоплюють період від часу завершального етапу промислового перевороту до чергової загальноекономічної кризи 1900–1903 рр. в Україні.

Розвиток фабрично-заводської промисловості XIX ст. Одеси та регіону загалом висвітлений, передусім, у звітах статистичних комітетів Херсонської губернії, до якої належав Одеський повіт. Статистичні дані за деякі роки містяться і у загальних звітах Російської імперії.

Відомості про економічний розвиток міста у вигляді таблиць, аналітичного опису стану мануфактур, а згодом заводів та фабрик Одеси подані у наукових працях вчених-істориків царського періоду. Серед них потрібно виділити праці А. Скальковського [9] та А. Шмідта [11].

Серед 39 томів праці А. Шмідта «Матеріали для географії і статистики Російської імперії» один присвячений опису

Херсонської губернії. Сюди увійшли архівні документи, докладні статистичні відомості, географічні описи, карти і плани, зібрані офіцерами Генерального штабу. У другій частині тому містяться дані про розвиток фабрик і заводів Одеси та краю другої половини XIX ст., які підкріплені значною кількістю таблиць, аналітичними висновками по їх розвитку. На момент виходу багатотомника це було першим спеціалізованим виданням, присвяченим безпосередньо історії і статистиці окремих територій імперії. У зв'язку з цим видання є цінним історичним джерелом і не втратило свого значення до цього часу.

Не менш важлива статистична інформація міститься у виданні міського суспільного управління «Одеса, 1794–1894» [7]. Іншим статистичним джерелом слугують випуски «Південно-руського альманаху» під видавництвом Ю. І. Сандомирського. Для статті обрано випуск за 1898 р. [10].

Окремі відомості використовувалися авторкою з праць радянських істориків С. Я. Борового [1] та С. М. Ковбасюка [8]. Досить змістовно та цікаво подається економічний розвиток Одеси XIX ст. у праці американської дослідниці П. Герлігі [2]. Свої висновки дослідниця побудувала не тільки за місцевими, але й за закордонними джерелами. У попередніх розвідках авторки статті міститься більш детальна характеристика її книги [5, с. 219–220].

Розвиваючись переважно як центр торгівлі на Півдні України, Одеса на початку її існування володіла тільки невеликими промисловими підприємствами. В економічному житті Одеси першої половини XIX ст. заводська промисловість хоча і відіграла меншу роль, ніж торгівля, але безперервно зростала. Обумовлювалося це, в деякій мірі, і загальним економічним розвитком українських земель того часу.

1860–1890-ті рр. позначилися швидким розвитком промисловості в Україні. У другій половині XIX ст. завершився промисловий переворот, що відзначався переходом від мануфактури, яка базувалася на високому ступені розподілу ручної праці та мало базувалась на ремісничій техніці, до великого машинного фабрично-заводського виробництва, яке забезпечувало впровадження у промислове виробництво і транспортування системи робочих машин, парових двигунів, стимулювало виокремлення машинобудівництва в окрему самостійну галузь [4,

с. 621]. Його особливостями було наступне: парова техніка почала застосовуватися насамперед у таких розвинених галузях, як борошномельна, цукроварна та горілчана, а в Одесі і олійна; промисловий переворот охопив передусім купецьку мануфактуру, а не поміщицьку; у зв'язку з тим, що промисловий переворот розпочався передусім у цукроварній та борошномельній галузях, машини почали застосовуватися також у сільськогосподарському виробництві; машинобудування в підросійських губерніях України було спрямоване переважно на забезпечення технікою цих галузей; одночасно з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури та ремісничі майстерні, зокрема в харчовій та обробній промисловості [4, с. 624].

Урядова політика царської Росії другої половини XIX — початку XX ст. була спрямована на стимулювання зростання промисловості, передусім важкої, саме за рахунок іноземного капіталу. Необхідність цього зумовлювалася слабким розвитком внутрішнього ринку, нестачею власних капіталів та низькою активністю вітчизняних підприємців. Тому владою були розроблені законодавчі та інші регуляторні механізми, які сприяли іноземним капіталовкладенням. Зокрема в законах закріплювався принцип рівності російських і іноземних підданих у підприємницькій діяльності, а порядок відкриття іноземних компаній був таким самим, як і вітчизняних. В імперію почали надходити кошти з інших країн. До 96 % всього іноземного капіталу припадало на чотири європейські держави: Францію, Велику Британію, Німеччину і Бельгію, при цьому кожна з цих країн мала свої галузеві пріоритети. Це стало основним чинником для економічного процвітання Одеси. Значна кількість найбільших фабрик і заводів (серед них і підприємства харчової промисловості) заснована на іноземні капітали. В той час іноземці влаштували заводи та фабрики для експлуатації ще неіснуючих в Одесі промислових галузей, тоді як російські капіталісти, головним чином, вкладали свої гроші у вже існуючі підприємства [10, с. 7]. Завдяки діяльності бельгійських, британських та німецьких акціонерних товариств в Одесі облаштували водопостачання й газове освітлення, а на поч. XX ст. збудовані трамвайні лінії.

Одеса стала головним центром здійснення зовнішньоторговельних операцій і за величиною товарообігу посідала дру-

ге місце у Російській імперії (після Санкт-Петербургу) [4, с. 640].

Скасування кріпосного права у 1861 р. та промисловий переворот відкрили перспективи для швидкої індустріалізації українських земель у складі Російської імперії, в тому числі і міста Одеса. Це дало великий поштовх для капіталовкладень, передусім у харчовій галузі промисловості.

Велике значення для розвитку промисловості міста мало будівництво залізниці, що пов'язала його з економічною периферією та іншим крупними центрами країни. В 1865 р. була створена невелика залізнична гілка Одеса — Паркани (на Дністрі). Трохи пізніше встановлений залізничний зв'язок Одеси з Києвом та побудована лінія Тирасполь — Кишинів, згодом — лінія у напрямку на Волочиськ (до австрійського кордону) [8, с. 53].

Приморське розташування Одеси наклало сильний відбиток на структуру її промисловості, що відрізнялася великим розмаїттям галузей. Тут виникали різні підприємства, пов'язані з потребами порту і морського флоту, з потребами експорту (борошномельне виробництво), з переробкою деяких видів імпоротної сировини (джут, пробкова кора та ін.), які було явно нерационально перевозити далі вглибину країни у вигляді сировини, а вигідніше було переробити у товарну продукцію на місці. Втім, звісно, не тільки цим визначалася структура одеської промисловості. Тут діяли і такі фактори, як: попит сільськогосподарства на машини, потреби залізничного транспорту, попит безперервно зростаючого місцевого населення на різноманітні товари вжитку та ін. Не дивлячись на те, що фабрично-заводська промисловість Одеси другої половини XIX ст. перебувала на початковій стадії свого розвитку, в порівнянні з іншими великими містами Херсонської губернії, в більшості випадків мала переважуючу кількість фабрик і заводів. У книзі А. Шмідта зазначається, що серед переліку головних промислових центрів губернії Одеса стоїть на другому місці після Херсону. Далі за нею йдуть міста Новогеоргієвськ (суч. с. Нагірне), Миколаїв та Єлисаветград (суч. Кіровоград) [11, с. 393].

За даними таблиць місцевих статистичних комітетів, у 1857 році в губернії нараховувалось 353 фабрик і заводів, вартісні обсяги виробництва на яких визначалися в 1823137 рублів 49 копійок. Зокрема, 55 фабрик і заводів, що перебували в Одесь-

кому градоначальстві, виробляли товарів на суму 1767162 рублів сріблом (далі — руб. сріб.). Для порівняння в Миколаєві існувало 22 заводи, в Новогеоргієвську — 33, в Єлисаветграді — 33 [11, с. 389].

За свідченнями іншого джерела — департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, в Одеському градоначальстві на 1857 р. налічувалась 60 фабрик і заводів (зі 135 губернських), що виробляли різних виробів на 1879113 руб. сріб. за рахунок праці 842 робітників. Водночас в самій Херсонській губернії, цінність виробленої продукції загалом була визначена у 1820425 руб. сріб. [11, с. 388]. Автор схиляється до думки, що у розрахунках А. Шмідта присутні деякі похибки.

Розвиток, а згодом й досягнення прибутковості окремих галузей фабрично-заводського виробництва Одеси залежали від ряду інших цікавих факторів. Потрібно взяти до уваги, що заводська і фабрична промисловість отримують розвиток переважно в країнах зі щільним населенням, де нестача землі змушує жителів звертатися до інших занять для свого прогонування, або де бідність ґрунту робить працю землероба непевною й тяжкою; у випадку ж врожаю недостатній збут сільських виробів позбавляє селянина можливої вигоди від землеробства.

Та якщо все це співставити з місцевими умовами одеського краю, що, здавалось, є дуже невиконаними для розвитку мануфактур, то цілком зрозуміло робиться винятковість, особливість причин, що поставили місцеві мануфактури на такий ступінь розвитку.

Головна особливість місцевих умов полягає в тому, що край багатий на природні умови — ґрунт і своє приморське розташування. Як для вигідного збуту за межами Херсонської губернії, так і для внутрішнього вжитку вироблялися товари, що потребували первісної обробки. В Одеському градоначальстві з самого початку домінувала «переробна» промисловість, що, як показує П. Герлігі, займалася переробкою традиційних сировинних експортних матеріалів на товари для продажу за кордоном.

«Замінна» промисловість, натомість, переробляла різні товари, що їх традиційно ввозили з-за кордону — такими товарами в Одесі були вина й продукти, паливо тощо. Розвиток останньої постійно уповільнювався, через це місто залишалось з відносно вузькою промисловою базою [2, с. 112–113].

Хоча заводська промисловість і відняла тут від сільського господарства значні капітали, але тим не менш вона справила дуже благотворний вплив на сільське виробництво. Так, за Шмідтом, шерстоткацькі, салотопні, свічкові та миловаренні фабрики (заводи) підтримали вівчарство та скотарство, і сума цінностей, що надійшла від них, сягає до 5 000 000 руб. сріб.; без них шерсть не мала б справжнього збуту та цінності, а вівці та худоба, в останній період свого життя, тільки обтяжували б своїх господарів. Винокурні заводи перетворюють в вино надлишок того виду хліба, який тут завжди родиться більш менш добре, але торговий попит на який не завжди буває вигідним для господарів [11, с. 391].

Інша відмінна риса у розвитку промисловості, притаманна Одесі: господарі, яким дісталися тутешні родючі землі, прибули сюди у більшості без початкового капіталу, тому і самі землі тут цінувались, на думку А. Шмідта, нечувано дешево. Між тим, з одного боку, Чорне море, а з іншого — країни, в котрих від нестачі земель не могло бути такого значного розвитку скотарства, як тут, забезпечують постійний попит на продукцію цього краю. Посередники між місцевими виробниками і покупцями їх продукції, скуповуючи майже за безцінок предмети виробництва місцевої промисловості, намагалися обробляти їх згідно з торговими вимогами, тобто перетворювати їх в той вид, котрий був найбільш вигідним для зовнішнього збуту. Цій обставині й зобов'язаний край зародженням в ньому заводської промисловості та подальшим її розвитком, вирізняючи край від інших губерній Російської імперії. Тобто, особливість промисловості Одеси та Одеського градоначальства в цілому пояснювалась, майже виключно, особливим, за А. Шмідтом, торговим станом людей. Це не були землевласники і поміщики, котрі засновували свої мануфактури часто від надлишку дармової, кріпосної праці, не знаючи, як її застосувати, при безплідді чи малоземеллі їх маєтків та при нестачі хороших оброчних робіт в околицях. Так само надлишок та родючість місцевих земель перешкоджали розвитку сільської мануфактурної промисловості, яка існувала тут в деяких поселеннях, скоріше всього наслідуюваної від перших вихідців, які сюди її принесли, ніж внаслідок місцевих умов самої країни. Проте ті ж самі причини сприяли тут зародженню і швидкому розвитку тієї

заводської промисловості краю, яка була наслідком місцевих, цілком природних його умов, без усіякої участі штучних забороняючих систем, що силуються встановити ту чи іншу галузь промисловості за рахунок споживачів її товарів.

Прибуткові галузі промисловості Одеси XIX ст. можна поділити на дві основні групи. Серед домінуючих галузей одеської промисловості перше місце, за відомостями С. М. Ковбасюка, займала харчова. На другому місці — металообробна [8, с. 56]. Та за даними С. Я. Борового [1], серед одеських фабрик переважали підприємства харчової та легкої промисловості, що переробляли імпортовану сировину (пробковий завод, джутова фабрика, чайна фабрика і т. д.) або працювали для експорту (млини, олійні заводи і т. д.). Поряд з ними працювали судноремонтні заводи, залізничні майстерні, великі заводи сільськогосподарських машин (наприклад, завод Гена) та ін. Позиція даного автора може бути підтверджена статистичними даними, опублікованими у випусках «Південно-руського альманаху» (1896, 1898, 1900, 1902 рр.), перш за все, — Одеського комітету торгівлі і мануфактур та іншою статистикою, наведеною нижче.

П. Герлігі у своїй праці окремо виділяє галузі переробної промисловості, що давали гарні прибутки в основному з виготовлення та експорту за кордон сировини [2, с. 113].

Вагомим сектором промисловості Одеси на той час стало виробництво продуктів харчування, що таким і залишалось до початку XX ст. Наприкінці 1890-х рр. у цьому секторі вироблялося 66 % валової промислової продукції. Втім, такі заводи були високо механізованими і на них припадало лише 32 % фабрик [2, с. 191]. Із чорноморсько-азовських портів саме Одеса майже винятково спеціалізувалась на відправці за кордон домашньої птиці й яєць, коней, спирту, вершкового масла, сала тощо [4, с. 639].

На останню чверть XIX ст. борошномельна промисловість стала однією з найрозвинутіших і прибуткових галузей харчової промисловості Одеси. Торгівля борошном у місті стає досить успішною, значну кількість продукції експортують до Санкт-Петербургу, Константинополя, Єгипту та Польщі. Вдалий продаж української пшениці через одеський морський порт зумовив виникнення значної (навіть за деякими показниками трохи

більшої, ніж на Херсонщині, промисловість якої розвивалася краще) кількості млинів. Таблиця «Водяних, вітряних та земляних млинів в Херсонській губернії» показує, що станом на 1863 р. у самому Херсонському повіті було: 25 — водяних, 1267 — вітряних, 31 — земляних. В Одеському повіті вітряних млинів нараховувалось 459 шт., а земляних — 62 [11, с. 400].

Темпи розвитку борошномельного виробництва в Одесі прискорили й промисловий переворот, головним осередком якого став Південь України. З кінця 40-х років почали влаштовуватися заводи з паровими двигунами, а в Одесі раніше всього був побудований паровий млин Гоміа (з 1849–1850 року) [2, с. 187–188]. У 1878 р. Одеса стає найбільшим центром парового млинарства. На 1881 р. у місті вже нараховувалось 21 паровий млин (Катеринослав — 9, Херсон — 4) [11, с. 623], а прибутки з експорту становлять 3 млн руб. [2, с. 191]. У 1898 р. сума прибутку з продукції тільки зростає — до 4 928 000 руб. Із млинарень того часу найбільша належала Ем. Вайштейну, з виробництвом у 1 500 000 руб. [10, с. 28].

Однією з важливих галузей харчової промисловості у Херсонській губернії другої половини XIX ст. стало винокуріння. Ще у 1846 році у губернських містах нараховувалось 104 винокурні та 6 пивоварень. В Одесі на єдиній тоді пивоварні викурювалось пиво на 6 164 руб. сріб., на 1 винокурні — горілки на 40 893 руб. сріб. Згодом, як показують дані таблиць статистичного комітету за 1857 р., частка винокурень в Одеському градоначальстві становила 5 % від загальної їх кількості в Херсонській губернії. На найбільшому з заводів Одеси оборот показаний в 1 750 000 руб. сріб. [11, с. 442].

У доповнення наведемо дані з витягу всепідданих губернаторських звітів у 1856, 1857, 1858 та 1859 роках. Згідно з відомостями, зібраними казенною палатою, з нагоди введення нової акцизної системи, з 1 жовтня 1858 по 1 жовтня 1859 рр. в Херсонській губернії з Одеським градоначальством всього знаходилося 111 винних заводів потужністю в 2 135 806 відер, на котрих дійсно викурено 9 036 625/10. В Одеському градоначальстві знаходилося 8 винних заводів, потужністю в 1 974 50 відер. Дійсно викурено було 26 411 8/10 [11, с. 456].

За кількістю винних заводів Одеське градоначальство знаходилося на четвертому місці разом з Ананьївським повітом,

але по винокурінню воно лідирувало. Більш процвітаючою ця галузь виробництва була в Олександрійському (50 винних заводів), Бобринецькому (28 винних заводів) та Херсонському (15 винних заводів) повітах. Треба зауважити, що цифри дійсного винокуріння відносяться як до горілки, так і до спирту.

За тими ж розвідками всепідданих губернаторських звітів, в Одеському градоначальстві протягом 1856–1859 рр. була одна пивоварня [11, с. 457–461]. Прибуток протягом зазначеного часу варіювався від 560 до 16 800 руб. сріб. У 1862 році на своїй дачі у Тираспольському тракті (тепер вулиця Дальницька) Якоб Ансельм відкрив виробництво солоду та світлого пива.

Ситуація змінилася, коли систему «винного відкупу» в 1863 році змінила система акцизів. Виробляти алкоголь стало набагато вигідніше і дешевше. Саме з цього часу починається справжній розквіт пивоваріння в Одесі. Місцем виробництва пива стає Бугаївка — район між Водяною балкою і балкою Левицького. Через кілька років в околицях Балківської і Водяної балки свої заводи створили Савицький, Васильєв, Роте, Ашнер. У 1881 році завод Ансельма був викуплений підданим Швейцарії, одеським купцем Фрідріхом Енні. Його торговий дім «Ф. Енні і К^о» швидко став найбільшим в Одесі, а продукція розходила по всьому Півдні Російської імперії, в Кишиневі, Криму, Константинополі, Смирні, Салоніках, Трапезунді, Хайфі, Яффі, Владивостоку [3]. У 1890 р. був заснований знаменитий завод Санценбахера, після смерті якого перейшов у власність родини Енні. Дохід царської казни від пивоваріння в Одесі значно виріс, і на 1894 р. він оцінювався в 500 000–600 000 руб. Потрібно зауважити, що пивоварні конкурували з місцевими фабриками штучних мінеральних вод, яких на кінець 80-х рр. XIX ст. нараховувалось близько 15 [7, с. 211–212, 226].

У 1899 р. в Одесі почав працювати завод шампанських вин, побудований французьким виноробом і меценатом Генрі Редером.

Отже, висока продуктивність заводів та жваве зростання їх кількості знайшло чітке відображення в цифрах. Прибутковість від виробництва вина, пиво й горілки обумовлена в деякій мірі технічним оснащенням під час промислового перевороту, що застосовувалося в першу чергу на винокурнях та горілчаних заводах, забезпечуючи високий прибуток царській казні.

У XIX ст. в Одеському повіті активно розвивалися салотопні (салгани). З таблиці А. Шмідта «Военно-статистическое обозрѣние Херсонской губернии 1849 г.» [11, с. 150–152] є висновок, що в Одесі у 1846 р. знаходилось 4 салгани з оборотами на суму до 115 000 руб. сріб. Для порівняння, в Херсоні на той час було 11 салганів, Єлисаветграді — 13, Миколаєві — 10 [11, с. 406]. За відомостями Г. Крюкова («Очерк мануфактурно-промышленных сил европейской России» (Спб., 1853), визначено, що в Одесі салганів було 3, на яких витоплювалася сала 40 000 пудів по 3 рублі 50 коп. сріблом. За розрахунками А. Шмідта, на долю одеських салганів 50-х рр. XIX ст. приходилася половина усього виробництва, в той час як за вищенаведеними відомостями вони склали тільки третю частину усього виробництва.

Одним з видів продукції салганів упродовж другої половини XIX ст. у регіоні стало виробництво лою*. Як універсальне мастило, лій мав широкий діапазон використання. Британці запаковували в лій патрони до енфілдських гвинтівок, в інших випадках з лою в Європі виробляли свічки, які відвантажували на кораблі для вивозу за кордон, за даними П. Герлігі, по 70 млн кг щороку [2, с. 190–191].

Досить часто капіталовкладення відбувалося у напрямку заснування чи переоснащення олійних заводів. За даними таблиць статистичного комітету, в 1857 р. в Херсонській губернії існувало 11 олійних заводів, з яких на Одеський повіт приходило 7. В самій же Одесі існувала парова олійня Кюммеля і К°. Остання з'явилася тут у 1861 році, для постачання міста маслом з насіння, яке відправлялося через порт за кордон. Вважалося, що олія, що вироблялося олія цим заводом, мало хорошу якість. Завод мав парову машину в 40 сил, на ньому знаходилося 2 пари дробильних млинів, 2 пари великих жорен та 6 гідравлічних пресів, для вичавлювання олії з муки масляного насіння, підігрітої попередньо парою. Завод цей за добу вичавлював від 100 до 120 пудів олії, переважно лляної та рапсової [11, с. 447–448]. Зростання кількості маслоробень та їх виробництва на кінець XIX ст. надало змогу зайняти цій галузі промисловості наступне місце після цукрово-рафінадної

* ЛІЙ, лою, чол. Жир рогатої худоби, що вживається в їжу; у старовину використовувався для освітлення (Словник української мови: в 11 т. — Київ: Наукова думка, 1970–1980. — Том 4. — 1973. — С. 512.)

та борошномельної галузей. На 1898 р. в Одесі працювало 8 заводів з виробництвом у 1 673 000 руб. [10, с. 28].

У 1857 р. в Одесі існувало 6 макаронних фабрик, де вироблялося макарон, вермишелью та галет на 71 500 руб. сріб. Ця продукція розходилася як в місті, всередині імперії, так і за кордоном. На колір одеські макарони були трохи жовтішими за ті, які були вироблені в інших містах імперії. Як ця обставина, так й чудова їх якість залежали від їх виготовлення з арнаутки — пшениці цілком південної [11, с. 448]. Наприкінці XIX ст. свою продукцію випускали 7 фабрик на суму 440 000 руб. Найперспективніші макаронні фабрики того періоду належали Зільбершмідту та Гольдбергу [10, с. 28].

З 1879 року в цукрово-рафінадному виробництві був зайнятий величезний завод Олександрівського товариства, розташований біля Бугаївки, промислового центру Одеси, який був чи не найбільшим у Російській імперії [6, с. 58]. На кінець XIX ст. цукрова галузь Одеського градоначальства стала лідируючою, обійшовши навіть борошномельну (на 1896 р. була на першому місці). За даними Одеського комітету торгівлі і мануфактур цукрово-рафінадне виробництво, що по суті було діяльністю одного заводу, оцінювалося у 11 922 000 руб. прибутку [10, с. 27].

У 1886 році почали працювати чаєрозважувальні фабрики, де перероблювався чай, що привозився морським шляхом з-за кордону. Спочатку вони працювали на бессарабській, а потім на кримській і кавказькій сировині. Через 10 років у місті існувало 8 фабрик з розфасовування чаю, що оцінили свій прибуток у 1 714 760 руб. [10, с. 31].

Серед галузей харчової промисловості Одеси розвивалися тютюнові фабрики. На них вироблявся тютюн для куріння, переважно турецький, та кращі сорти, що постачалися з Чернігівської та Полтавської губерній. За таблицями статистичного комітету, їх було в 1857 році всього 17. Серед них в Херсоні — 7, а в Одесі — 5. Одеський комітет торгівлі і мануфактур у 1898 р. показав, що від продажу виробленого тютюну отримано мільйонні прибутки — у 1 365 000 руб. [10, с. 28].

Прибутковою стала робота одеських фабрик з розмелу солі, виробництва рибних консервів та цукерок. Так, на 1896 р. в Одесі існувало 7 консервних заводів з валовою продукцією у 294 318 руб.

До початку 90-х років вартість річної продукції від підприємств харчової промисловості взагалі досягла 10 мільйонів руб., що складало не менш ніж третину усієї продукції заводів і фабрик міста. На кінець XIX століття на долю харчової промисловості міста припадало 32 % всіх фабрик і заводів, 66 % продукції (в ціновому вираженні) і 29 % загальної кількості фабрично-заводських робітників міста [8, с. 56].

Підсумовуючи, що харчова промисловість залишалася домінуючою протягом усієї другої половини XIX ст. За статистичними даними, на долю даної галузі промисловості наприкінці століття припадала третина всіх фабрик та заводів і дві третини промислової продукції Одеси (у ціновому вираженні). У цей період відбулося завершення промислового перевороту, що супроводжувався в Одесі значним розвитком машинного фабрично-заводського виробництва, впровадженням у виробничі процеси парових двигунів та знаходженням більш дешевого варіанту джерел енергії для їх роботи, сприятливо вплинуло на зростання кількості підприємств харчової промисловості у місті. Найбільшу користь це принесло борошномельному, цукрово-рафінадному та маслоробному виробництвям. Додаткове стимулювання іноземного капіталовкладення Російською імперією, що стало визначальним для міста, експорт готової продукції морським транспортом за кордон та поширенню її збуту в межах імперії, будівництво залізничних шляхів Одеса — Паркани, Одеса — Київ, Тирасполь — Кишинів, лінії у напрямку на Волочиськ зробили вагомий внесок у розвиток харчової галузі в цілому. Це дозволило Одесі посісти друге місце серед промислових центрів губернії після Херсону.

До кінця XIX ст. млинарство було найприбутковішою справою в Одесі, але згодом лідируючою галуззю стає цукрово-рафінадне виробництво. Не відставало у розвитку маслоробне виробництво. В останній чверті XIX ст. найбільше капіталовкладень, після названих галузей, було у чаєрозжувальні та тютюнові фабрики і заводи. Усі названі виробництва давали, є кожне, від одного до кількох десятків мільйонів прибутку щорічно. Від продажу валової продукції стабільний прибуток отримувався на макаронних та консервних фабриках, винокурнях, пивоварнях, салганах, заводах з переробки солі та мінеральних вод.

Розвиток харчової промисловості в Одесі позитивно вплинув на сільське господарство місцевості, зокрема на вівчарство, скотарство, вирощування зернових та олійних культур, виноградарство та інші галузі. Зміни в економіці позначились і на змінах якості розселення та структурі робочої сили.

Промислове піднесення українських земель 90-х рр. XIX ст. змінилося кризами 1900–1903 та 1905 рр. й спричинило значне падіння показників виробленої продукції серед фабрик та заводів Одеси, що може стати предметом окремого дослідження.

Література та джерела

1. Боровой С. Я. Одесса. (К 150-летию со дня основания) / С. Я. Боровой // Исторический журнал. — М. : Правда, 1944. — № 5–6. — С. 41–49.
2. Герлігі П. Одеса : історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. — К. : Критика, 1999. — 382 с.
3. Enni Foods. History [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ennifoods.com/en/comprany/history/>. — Дата звернення: 16.03.2016; Гамбринус, Санценбахер, Черномор vs Черниговское и Оболюнь. Из истории одесского пива [Электронный ресурс] // Таймер. — 21 сентября, 2009. — Режим доступа: <http://timer-odessa.net/?p=35483>. — Дата обращения: 16.03.2016.
4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — 696 с.
5. Іваніченко Л. М. Економічна історія Одеси у монографічних дослідженнях / Л. М. Іваніченко // Інтелігенція і влада. Громад.-політ. науковий зб. Серія: історія. — Одеса : Астпропринт, 2014. — Вип. 31. — С. 212–226.
6. Іваніченко Л. М. Розвиток фабрично-заводської промисловості Одеси наприкінці XVIII — XIX ст. на основі статистичних даних / Л. М. Іваніченко // Кочубіїв — Хаджибей — Одеса : матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28–29 травня 2015 р. — Одеса : Політехперіодика, 2015. — С. 55–59.
7. Одесса. 1794–1894. К столетию города / изд. Гор. Общественного Управления. — Одесса : Типография А. Шульце, 1895. — 839 с.
8. Одесса: Очерк истории города-героя / под ред. С. М. Ковбасюка. — Одесса, 1957. — 320 с.
9. Скальковский А. А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году / А. А. Скальковский // Записки императорского русского географического общества. — 1864. — Кн. IV. — С. 51–231.
10. Справочные сведения // Южно-русский альманах / изд. Ю. Сандомирского. — Одесса : Тип. А. Шульце, 1898. — Год 4. — [2], 272, 88, 116, 72, XXVIII с.

11. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А Шмидт // Херсонская губерния. Ч. 2. — Т. 24. — СПб. : Типография Калиновского, 1863. — 1022 с.

REFERENCES

- BOROVJOJ, S. Ja. (1944) Odessa. (K 150-letiju so dnja osnovanija) — Odessa. (On the 150th anniversary of the foundation). In: Jaroslavskij, Em. (ed.) *Istoricheskij zhurnal — History magazine*. No. 5–6. Moscow: Pravda. pp. 41–49.
- HERLIHY, P. (1999) Odesa : istoriya mista, 1794–1914 — Odessa: A History 1794–1914. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).
- ENNI FOODS [Online] History. Available from: <http://ennifoods.com/en/company/history/>. [Accessed: 16th Marz 2016]; *Tajmer — Timer* [Online]. Gambrius, Sancenbaher, Chernomor vs Chernigovskoe i Obolon'. Iz istorii odesskogo piva — Gambrius, Santsenbaher, Chernomor Chernyhovskoe and Obolon. FROM the Odessa history of beer. 21th September 2009. Available from: <http://timer-odessa.net/?p=35483>. [Accessed: 16th Marz 2016].
- BALABUSHEVYCH, T. A. et. al. (2014) Ekonomichna istoriya Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennya — Economic History of Ukraine: historical and economic research. Kyiv: The National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. (In Ukrainian).
- IVANICHENKO, L. M. (2014) Ekonomichna istoriya Odesy u monohrafichnykh doslidzhennyakh — Economic history of Odessa in the monographic studies. In: Goncharuk G. I. (ed.) *Intelihentsiya i vlada. Hromad.polit. naukovyy zb. Seriya: istoriya — Intellectuals and State Power. Collected Works. History series*. Iss. 31. Odessa. p. 212–226. (In Ukrainian).
- IVANICHENKO, L. M. (2015) Rozvytok fabrychno-zavods'koyi promyslovosti Odesy naprykintsi XVIII — XIX st. na osnovi statystychnykh danykh. Development of manufacturing industry Odessa in late XVIII — XIX centuries basing on statistics. In: Goncharuk G. I. (ed.) *Kochubiyiv-Khadzhibey-Odesa: materialy Pershoji Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 600-richchyu mista — Kochubiyiv-Hadzhibey Odessa materials of the First All-Ukrainian scientific conference devoted to the 600th anniversary of the city*. 28–29 May 2015. Odessa: Politehperiodyka. p. 55–59. (In Ukrainian).
- URBAN PUBLIC MANAGEMENT (1895) *Odessa. 1794–1894. K stoletiju goroda — Odessa. 1794–1894. On the centenary of the city*. Odessa: Printing A. Schulze. (In Russian).
- KOVBASJUK, S. M. (1957) *Odessa: Ocherk istorii goroda-geroja — Odessa: A Short History of the Hero City*. Odessa: Odessa Regional Publishing House. (In Russian).
- SKAL'KOVSKIJ, A. A. (1864) *Zapiski o torgovyh i promyshlennyh silah Odessy v 1859 godu — Notes on commercial and industrial*

- power of Odessa in 1859. In: *Zapiski imperatorskogo russkogo geografičeskogo obshhestva — Notes of the Imperial Russian Geographical Society*. Book IV. p. 51- 231. (In Russian).
10. SANDOMIRSKIJ, Ju. (ed.) (1898) *Juzhno-russkij al'manah — South Russian almanach*. Year 4. Odessa: typography A. Schulze. (In Russian).
11. SHMIDT, A. (1863) *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Hersonskaja gubernija — Materials for Geography and Statistics of Russia collected by officers of the General Staff. Kherson Province*. Part 2. Vol. 24. St. Petersburg: Printing Kalinovski. (In Russian).

Надійшла до редакції 4 травня 2016 р.

УДК 94(477.74-21):373.58«1803/1817»

О. О. Синявська

СТАНОВЛЕННЯ ОСВІТЯНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ В ОДЕСІ В ПЕРІОД ГЕРЦОГА А.-Е. РІШЕЛЬЄ

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, Україна

Синявська Олена Олександрівна, к. і. н., доц., доцент кафедри історії України, e-mail: a_sinyavskaya@ukr.net

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується внесок А.-Е. Рішельє у розвиток освітньої справи на Півдні України; розглядаються обставини, умови заснування та структура перших навчальних закладів в Одесі. Для розкриття теми залучено архівні матеріали із Державного архіву Одеської області. Визначається, що із призначенням А.-Е. Рішельє градоначальником Одеси у місті активізувалася освітня справа — було відкрито Одеську комерційну гімназію та Одеський благородний інститут. Обидва навчальні заклади розташовувалися в одному й тому ж приміщенні на вулиці Гімназійній, мали одного директора і корпоративних вчителів. Різниця була у підпорядкуванні: комерційна гімназія в якості державної установи перебувала у віданні попечителя Харківського навчального округу, в той час як благородний інститут був дітищем А.-Е. Рішельє і користувався певною автономією. Кількість студентів Одеської комерційної гімназії була меншою, ніж в інституті, адже герцог любіював інтереси останнього. Найближчим помічником герцога у справі розвитку навчальних закладів в Одесі був абат Ніколь — автор правил для